

PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA LUCRĂRILOR DE RESTAURARE A ANSAMBLULUI PICTURAL DE LA BISERICA MARE A MĂNĂSTIRII COZIA

ION NEAGOE, GABRIELA STOIAN

Mănăstirea Cozia, ctitorie de început a lui Mircea cel Mare, mărturie de istorie și de artă a poporului român, ajunge la noi cu o încărcătură prețioasă de sensuri ale uneia dintre cele mai luminoase epoci a istoriei Țării Românești, legate de figurile domnitorilor Mircea cel Mare, Neagoe Basarab și Constantin Brâncoveanu. Astăzi, prin alte eforturi înnoitoare, se pune în valoare frumusețea picturilor murale, podoabă a vechii ctitorii, trecând generațiilor viitoare însemnele continuității noastre culturale.

Prin strădania tuturor celor care se îngrijesc de păstrarea și valorificarea patrimoniului nostru cultural, s-au început, în luna iunie 1984, lucrările de conservare-restaurare a ansamblului pictural de la biserica mare a mănăstirii.

Echipa de pictori restauratori, sub conducerea lui I. Neagoe și V. Grimalschi, a început lucrările de restaurare a picturii din secolul al XVIII-lea, aflată în altar, naos și pridvor.

În prima etapă (1 iunie — 5 decembrie 1984) s-a executat restaurarea integrală a picturii altarului, a turlei cu timpanele și pandantivii de la bază, precum și cca 85% din suprafața pictată a pridvorului.

Lucrările de restaurare au fost precedate de o cercetare a componentelor picturii și a stării de conservare făcută de către Institutul de arte plastice „N. Grigorescu” — București, prin ing. chimist I. Istudor și pictorul restaurator D. Mohanu. S-au stabilit, astfel, norme metodologice, pe bază științifică, ale procesului de restaurare.

Pe toată durata lucrărilor de conservare-restaurare, cercetările făcute de către echipa de restauratori au venit să completeze cu noi date cunoștințele anterioare, conferind muncii de restaurare o înaltă ținută și rigoare științifică.

Starea de conservare a stratului de preparație-suport al picturii, ca și a celui de culoare prezenta o gamă largă de forme de degradare, gravitatea acestora fiind mai mare în părțile superioare ale altarului, naosului și pridvorului punând în fața restauratorilor dificile probleme profesionale. Astfel, în ceea ce privește stratul de preparație s-au semnalat desprinderi și dizlocări¹, lacune importante, macerări, calcinări provocate de incendii, reparații anterioare făcute cu mortare necorespunzătoare, fisuri și crăpături.

Stratul de culoare prezenta desprinderi (pulverulență, solziri, bășicări) față de suportul său, masive depuneri de fum și praf, pete de gudroane, repictări efectuate în diverse tehnici, lacune numeroase, vernisări, repoleiri și eflorescențe saline (solubile și insolubile) — ce afectau cca 60—65% din suprafața pictată. Depunerile de

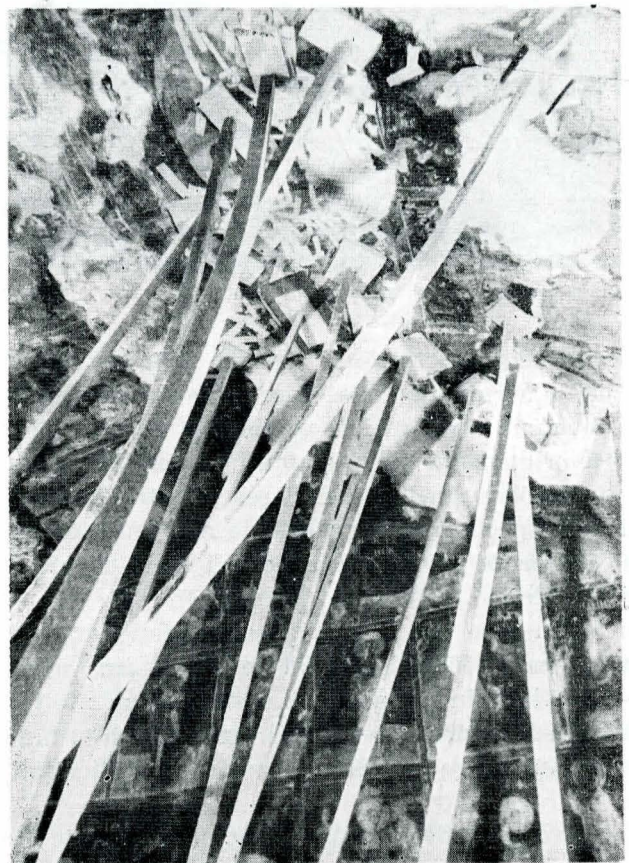
¹ Unele dintre acestea au fost produse cu ocazia lucrărilor de restaurare, desfășurate între anii 1928—1933 sub egida Comisiunii Monumentelor Istorice, când s-au executat injectări cu lapte de ciment prin extradusul părților boltite ale naosului, pronaosului și pridvorului.

săruri s-au datorat, pe de o parte, unor cauze obișnuite (umiditatea de condens și de infiltrație), iar, pe de altă parte, acțiunii unui atac biologic (thiobacterii) de natură particulară, favorizat de microclimatul specific de la Cozia².

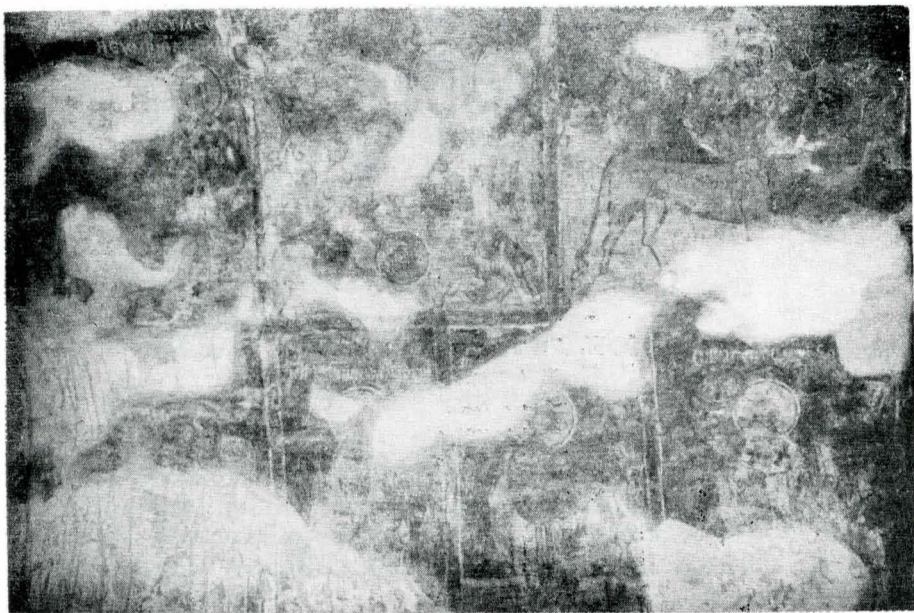
Trebuie să menționăm că operația de consolidare a stratului de culoare, făcută cu ajutorul dispersiei de caseinat de calciu transparent³, a dat rezultate foarte bune permițând desfășurarea, în continuare, a celorlalte intervenții de restaurare.

² Studiul efectuat în anii 1970—1972, de către Institutul de biologie „Tr. Săvulescu” (dr. I. Lazăr, L. Dumitru, I. Ioniță) a relevat prezența și acțiunea bacteriilor heterotrofe (*Pseudomonas*, *Bacillus*, *Arthrobacter*, *Micrococcus*) și a thiobacteriilor în interiorul bisericii mănăstirii Cozia. Acestea ca și unele ciuperci ca: *Aerocronium roseum*, *Aspergillus versicolor*, *Penicillium Carysogenum*, *Aspergillus echinulatus*, *Stemphylium piriforme*, ș.a. au capacitatea de a transforma sulful organic în sulfati de calciu prin oxidarea compușilor reduși ai sulfului, rezultând cristale de săruri.

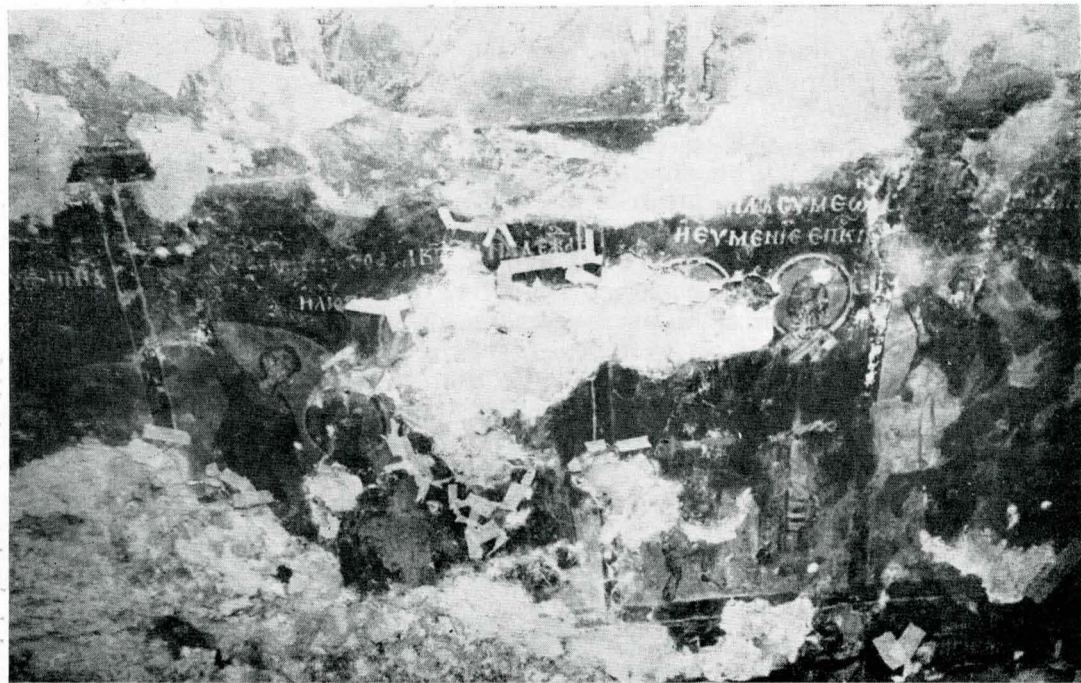
³ Dispersia de caseinat de calciu transparent este produsă de laboratorul de chimie, ce funcționează în cadrul I.A.P. „N. Grigorescu” — București; brevetul asupra acestui preparat a fost acordat ing. chimist I. Istudor și pictorului Gh. Ciobanu.

Biserica mănăstirii Cozia. Injectări și readuceri la nivel, executate în bolta pronaosului, spre vest.

Scene din bolta sud, registrele 2—3; faza inițială.

Bolta sud, registrul 2; decaparea și asigurarea marginilor cu hîrtie Pelur.

Complexul de operații vizînd stratul de preparație-suport cît și cel de culoare a fost realizat cu succes.

În final s-a abordat operația de integrare a lacunelor din cîmpul picturii în ansamblul original, intervenție de mare finețe ce solicită restauratorului calități deosebite pentru întregirea ansamblului de așa manieră încît să se ajungă la punerea în valoare a picturii originare fără s-o concureze.

În paralel cu lucrările de restaurare a picturii au fost luate unele măsuri de conservare a monumentului cum ar fi rezolvarea problemelor privind structura de rezistență⁴ a pridvorului și îmbunătățirea aerisirii și climatizării turlei naosului, prin dublarea ferestrelor, făcută într-un mod special experimentat de noi, anterior, cu ocazia lucrărilor de restaurare a picturii de la biserica Scăueni, jud. Vîlcea.

Încă din faza de început a șantierului s-a comandat execuția unui fotorelevu al picturii din secolul al XIV-lea aflată în pronaos. Această documentație fotografică era imperios necesară pentru pregătirea lucrărilor de restaurare, care se anunțau a fi de o dificultate maximă.

Pe parcursul desfășurării procesului tehnic de re-

⁴ Proiectul a fost întocmit de prof. univ. Al. Cișmigiu, lucrarea fiind executată sub directia sa supraveghere.

staurare s-au pus în evidență mici fragmente (altar, pereții de sud și nord, în imediata vecinătate a tîmplei de zid ridicată în timpul egumenului Teodosie, la 1794) din pictura din secolul al XIV-lea.

Cercetarea atentă a componentelor tehnice și stilistice ale ansamblului pictural din altar și naos ne-a condus la concluzia că pictura executată în vremea domnitorului C. Brîncoveanu cuprinde unele porțiuni de frescă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea din vremea egumenului Teodosie (arcul dublou-altar și arcul dublou vestic-naos). De asemenea menționăm faptul că primele două registre de sub conca altarului (*Semnificațiile lui Israel și Împărțășirea apostolilor*) prezintă deosebiri frapante față de restul picturii în ceea ce privește stratul de preparație, maniera artistică și gravitatea formelor de degradare; în aceeași categorie se mai pot include unele fragmente de pe arcul dublou al altarului și de pe semicalota absi-

dei sudice. Toate cele menționate mai înainte ne fac să credem că fragmentele amintite aparțin unei picturi anterioare epocii brîncovenesti.

De altfel V. Drăghiceanu⁵ afirma că: „la 1705 nu s-a făcut din nou totul decît s-au decalchiat și întregit vechile chipuri“, exprimîndu-și totodată încrederea că lucrările de restaurare, aflate în curs la acea vreme, vor lămurii și alte probleme legate de evoluția monumentului.

Fără a ne putea pronunța cu certitudine asupra unor datări privind alte zone cu pictură din altar și naos ce prezentau evidente repictări (conca altarului, Pantocratorul din calota turlei, fonduri cu stele suprapuse etc.), putem totuși afirma că ansamblul de pictură brîncovenească din altar și naos cuprinde și părți pictate în alte epoci. Ne exprimăm speranța ca prin finalizarea cercetărilor întreprinse pînă acum să putem veni cu noi date și argumente în vederea elucidării acestei probleme.

În rîndurile de mai sus am prezentat succint date și observații în legătură cu prima etapă a lucrărilor.

La 22 aprilie 1985 au început lucrările din etapa a II-a — restaurarea picturii din pronaos, datînd de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, lucrări încredințate picto-

⁵ V. Drăghiceanu, *Monumentele Olteniei*, raportul al II-lea („B.C.M.I.“, XXVI, fascicula 76).

Bolta sud, detaliu din registrul 3; deca-
pări, asigurare cu hîrtie Pelur.

rilor restauratori Gabriela Stoian și Ion Neagoe⁶.

Încă de la început restauratorii au fost confrunțați cu probleme deosebite date fiind amploarea și gravitatea formelor de degradare; acestea din urmă au fost generate, pe de o parte, de acțiunea unor factori obișnuiți, sau accidentali, de unele intervenții de „restaurare” desfășurate anterior, iar, pe de altă parte, de evoluția în timp a picturii originare, care a suferit, în cursul celor 600 de ani de existență, un proces natural de îmbătrânire, cu toate implicațiile ce decurg din aceasta.

Vom încerca, în cele ce urmează, să facem o descriere sumară a stării de conservare a componentelor tehnice ale picturii — zidăria suport, stratul de preparare și de culoare, în faza de început a lucrărilor. Facem precizarea că notațiile noastre vor urmări, într-o anumite ordine cronologică, desfășurarea lucrărilor.

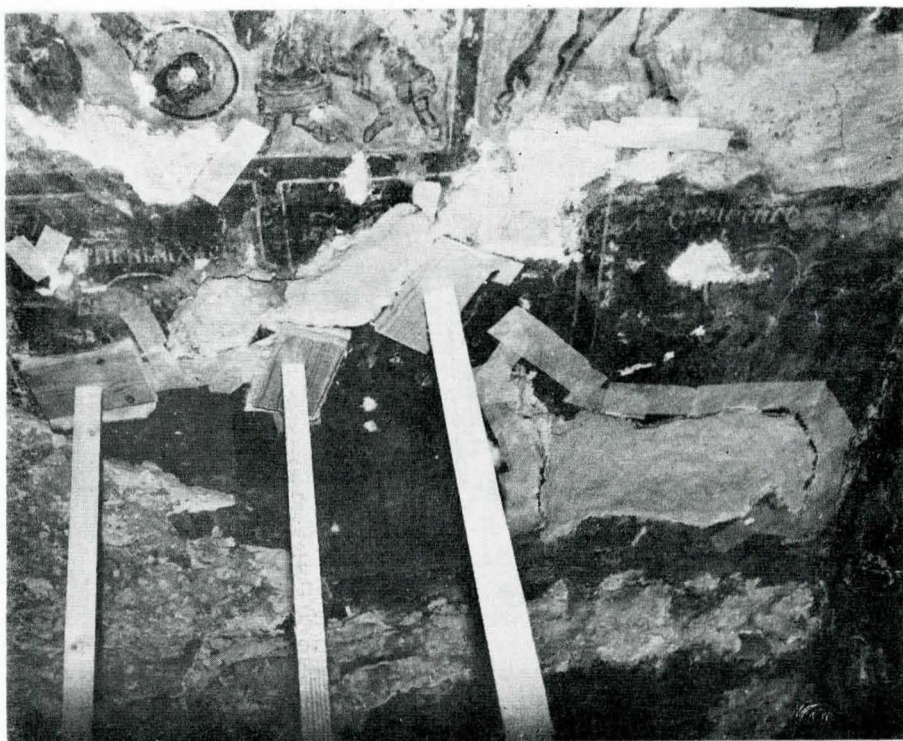
Stratul de culoare original era acoperit cu un vâl gros de fum și praf, pînze de păianjen, eflorescențe salin și în multe locuri cu mortare de reparație, toate acestea făcînd imposibilă (în părțile superioare — boltă, timp-pane, pereții verticali) delimitarea sa. Cercetarea, cu lumină razantă, ne-a relevat existența unor desprinderi de culoare de o mare gravitate. În aceste condiții s-a trecut la consolidarea stratului de culoare (unde era vizibil sau presupus a exista) pe întreaga suprafață⁷, excepție făcînd-o marile lacune tencuite cu mortare de reparație conținînd ciment⁸.

Odată încheiată această primă și importantă operație, fără de care nu se puteau executa celelalte, s-a trecut la curățirea picturii, dîndu-ne astfel posibilitatea delimitării sale față de mortarele de reparație. Înlăturarea acestora

⁶ Din echipa de restaurare au făcut parte, alături de conducătorii de lucrare G. Stoian și I. Neagoe, restauratorii stagieri arh. Dan Tîrnoveanu, pictorii Dan Căceu, Ion Chiriac și Damian Petrescu. Aceștia au participat la lucrările desfășurate în perioada 22 aprilie — 23 noiembrie 1985.

⁷ S-a folosit dispersia de caseinat de calciu transparent, de diferite concentrații în funcție de necesități.

⁸ Excepție au făcut-o marile zone tencuite cu mortare de reparație.

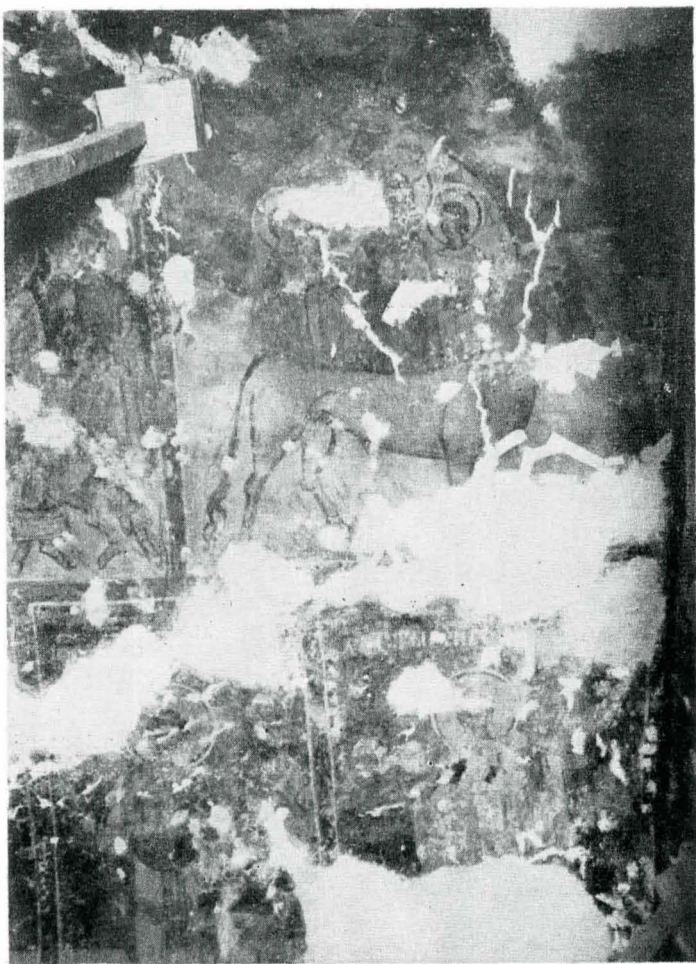

Bolta sud, registrul 3; tiviri, asigurare
cu propte, injectări în profunzime

din urmă s-a efectuat cu o deosebită atenție deoarece s-a observat că depășeau limitele lacunelor trecînd peste pictură; astfel s-au putut recupera de sub aceste tencuieli, mai multe mici fragmente cu pictură din secolul al XIV-lea, pe pereții de nord și sud în zona de naștere a boltii⁹. Concomitent s-au făcut primele asigurări (lipiri cu foiță de hîrtie pelur a părților ce amenințau să cadă, tivirea cu mortar de frescă a marginilor, punerea unor propte, injectări cu caseinat de calciu) ale stratului de preparare original.

Prin decaparea tencuielilor de reparație s-au scos la iveală elementele zidăriei. Aceasta a fost făcută din bucăți de piatră de calcar nefățuită, legate cu un mortar gras de var, lucrat la cald. La baza boltii în plin cintru,

⁹ Mortarele cu ciment, ce acopereau suprafețe mari sau lacune de mai mică întindere, au fost aplicate cu ocazia lucrărilor desfășurate între 1928—1933. Trebuie remarcat faptul că au fost găsite și mortare de reparație, în tehnica frescei, așternute cu ocazia altor reparații anterioare (1794?).

Bolta sud, registrele 2—3; chituri lacune și fisuri.

pe pereții de nord și sud au fost puse două rânduri de bolovani de râu de formă alungită, având mari dimensiuni, în scopul asigurării unui bun sprijin pentru zidăria de calcar spongios a bolții.

Totodată s-au descoperit, în glaful ușii de intrare în pronaos și în cel de trecere spre naos, ca și pe pereții de est și vest ai pronaosului (la stînga și dreapta intrărilor amintite), goluri în zidărie avînd laturile de cca 17/20 cm, ce pătrund în masa construcției, amplasate toate la aproximativ 35—40 cm înălțime față de pavimentul de piatră. Aceste goluri, ca și cele existente la baza bolții, pe laturile de nord și sud, datează din faza de început a zidăriei, în ele fiind plasate grinzi de lemn care constituiau, prin îmbinarea lor cu altele, ce erau așezate în lungul pereților în masa zidăriei, o adevărată structură de rezistență auxiliară (provizorie) necesară în perioada întăririi mortarului de construcție. Odată zidăria terminată și mortarul întărit, elementele de lemn vizibile erau îndepărtate, golurile aparente fiind astupate cu bucăți de piatră sau cărămidă peste care trecea pictura. Acest punct de vedere, pe care-l avansăm acum, poate aduce un element nou privind felul în care s-a zidit Cozia, putînd fi, în același timp, un motiv de comparație cu sistemul de zidire folosit în aceeași epocă, la noi sau aiurea, ușurînd, poate, cercetările ce se vor întreprinde în viitor cu privire la meșterii zidari ai Coziei.

În cadrul operației de înlăturare a mortarelor de reparație s-a înscris și deschiderea nișelor de pe pereții de sud și de nord, care corespund, la exterior, cu rozetele originare din piatră traforată¹⁰; nișa de pe peretele vestic a fost închisă prin zidirea pridvorului la 1705.

Cercetarea stării de conservare a zidăriei pronaosului, efectuată de conducătorii de lucrare în colaborare cu prof. univ. Al. Cișmigiu, a dovedit că structura construcției se află în bună stare și nu necesită intervenții

¹⁰ Acestea au fost acoperite cu mortare de reparație în timpul lucrărilor executate sub egida C.M.I., amintite mai înainte.

Bolta sud, registrul 2; scena 20 în faza finală, după integrarea cromatică a lacunelor.

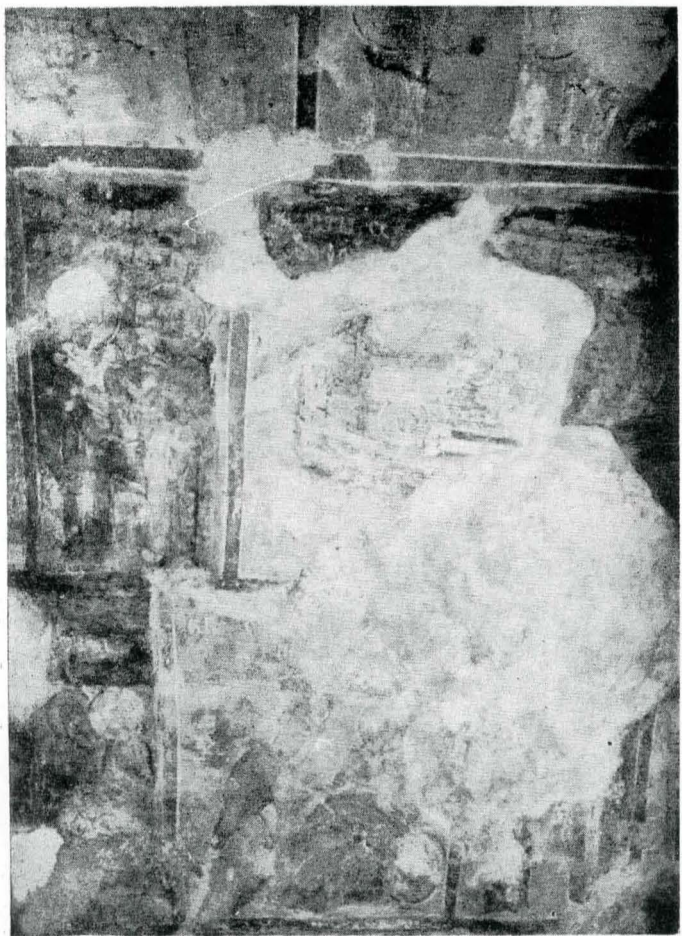
Bolta sud, registrul 2; scena 18 în faza finală.

de consolidare. Unele injectări cu lapte de ciment, efectuate prin extradosul bolții în cursul lucrărilor din anii 1928—33, au fost cu totul ineficiente producînd în schimb dizlocări ale stratului de preparație original, scurgeri de pictură, constituind, în unele cazuri, surse ale dezvoltării eflorescențelor salin.

În ceea ce privește stratul de preparație original, notăm că în compoziția sa intrau pasta de var, amestecată cu puzderie de cîneapă și păr de animale găsit în mici cantități, precum și faptul că a fost așternut într-un singur strat avînd grosimea inegală (0,4—2 cm) datorată de nivelărilor mari ale zidăriei, pe care a încercat să le ur-

Bolta nord, registrele 2, 3, 4 în faza inițială.

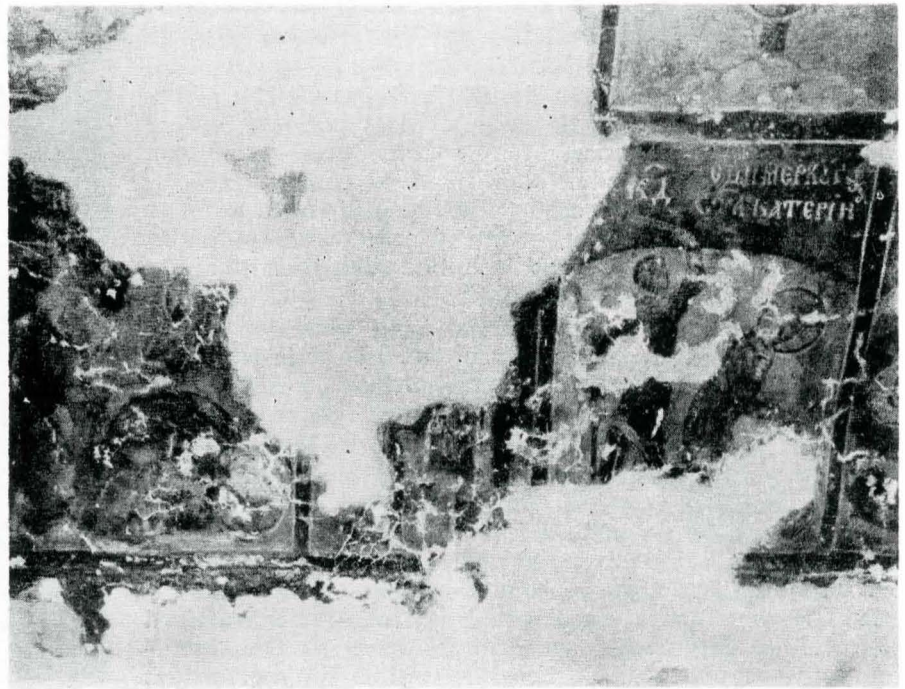
Bolta nord, registrele 2—3; începutul curățirii.

meze. Stratul suport a suferit puternice contractii dînd naștere unei multitudini de fisuri fine, fenomen explicabil prin vechimea picturii.

Marile zone lacunare, ce cuprind cca 1/3 din suprafața totală a pronaosului, precum și gravele desprinderi, și macerări semnalate pe boltă, timpiane, partea superioară a pereților verticali erau în contrast cu starea relativ bună de conservare a picturii evidentă pe jumă-

Bolta nord, registrele 2—3; faza de lucru, chituirii lacune.

tatea inferioară a peretelui vestic și în unele părți ale peretelui estic — *Imnul acatist*. Acest fapt poate fi explicat prin acțiunea distructivă a umidității de infiltrație, pătrunderea apei fiind facilitată de dese distrugerii sau vicieri ale acoperișului de șită al bisericii în cursul vremii¹¹. La baza boltii, pe pereții de sud și nord, acolo unde sînt cele mai mari lacune, s-au scos de sub mortarele de reparație acele fragmente de pictură originală (un adevărat arhipelag de insule), amintite anterior, ce prezentau o bună aderență la zidăria de piatră; ele erau marcate pe margini de lovituri, arătîndu-ne astfel că sînt resturi ale unor părți de pictură desprinse de zid, ce au fost date jos, necunoscîndu-se, în acea vreme¹², modalități adecvate de consolidare-fixare a stratului suport.

¹¹ Zidirea nișelor de pe laturile de sud și nord a fost făcută cu prilejul lucrărilor din 1928—1933.

¹² Dragomir Silviu, *Relațiile bisericii române cu Rusia în veacul XVII*, București, 1912, p. 170—171 (doc. 1702, cînd mănăstirea începuse a se surpa și pereții erau fără pictură); V. A. Urechia, *Istoria românilor*, IV, p. 83 (mănăstirea arsă și surpată, 1792). Urme clare de incendiu se pot vedea pe grinzile calcinate, sau pe resturile celor dispărute prin ardere, ce se găsesc la ferestrele turlei de pe naos.

Bolta nord, registrul 3; scene în faza finală.

Gravitatea deosebită a desprinderilor a făcut ca operația de consolidare să fie deosebit de laborioasă, cerînd echipei un mare volum de muncă în timp îndelungat. Injecțiile în profunzime s-au făcut cu caseinat de calciu, în cele mai multe cazuri introducîndu-se în amestec și nisipul de rîu, spălat, trecut printr-o sită de pînză, compoziția și dozajele fiind adaptate fiecărei situații în parte.

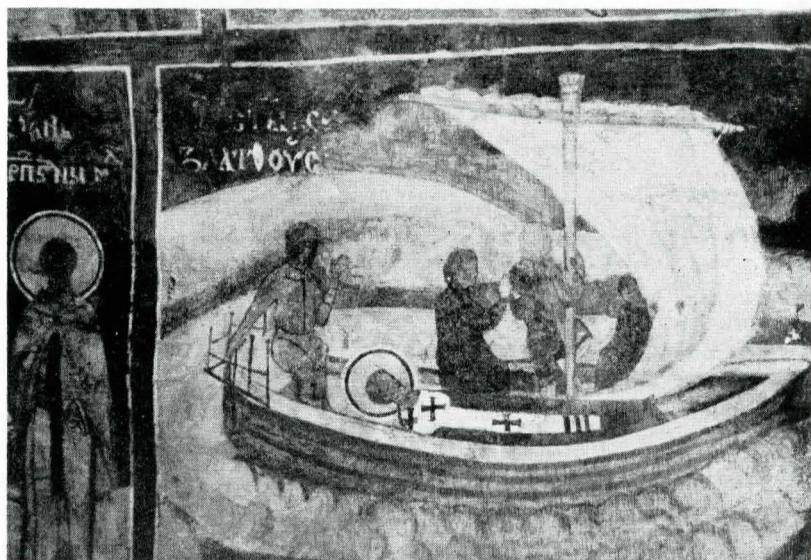
Pentru obturarea fisurilor fine și a lacunelor superficiale (eroziuni ale stratului suport) s-a folosit calciul carbonic, liantul constituindu-l emulsia de caseină concentrată.

Prin chituiră lacunelor s-au urmărit obținerea unei suprafețe continue și punerea în valoare a picturii originale; noile mortare ar putea constitui un suport al unor eventuale reconstituiri ale părților lipsă din pictura pronaosului. Pentru atingerea celor două obiective propuse ne-am asigurat colaborarea restauratoarei Tatiiana Pogonat, cu ajutorul căreia am obținut o tencuială (stratul de suprafață) ușor colorată în masă prin includerea unor materii colorante în compoziția mortarului. S-a urmărit ca nuanța cromatică a noilor tencuieli să nu concureze tonurile deschise folosite de zugravii timpului în pictura din sec. XIV.

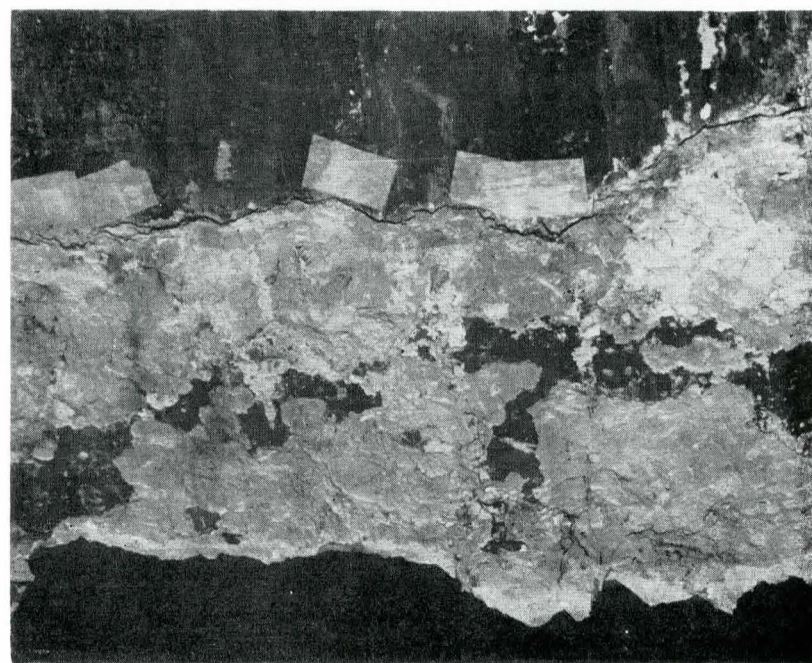
După curățirea picturii de depunerile de fum și praf, de gudroanele aderente și după înlăturarea repictărilor tîrzii¹³, aceasta rămînea, pe întinse arii¹⁴, estompată de un vâl alburiu constituit din săruri solubile și insolubile¹⁵.

Cristalele de săruri s-au format atît pe suprafața stratului de culoare, cît și în grosimea lui; înlăturarea lor s-a făcut folosindu-se metodologia indicată pentru astfel de cazuri, adaptată de noi la situația particulară a picturii pronaosului.

Înainte de abordarea laturii estetice a procesului de restaurare (integrarea cromatică a lacunelor din stratul suport și de culoare) trebuie să menționăm că operațiile de consolidare, de curățire, de înlăturare a repictărilor

Bolta nord, registrul 2; scenă după integrarea cromatică.

Bolta nord, scena 1 sub registrul 3; decapare mortare de reparație, apariția unor fragmente de pictură originală.

¹³ 1930—1933 — lucrări de restaurare a picturii (C.M.I.).

¹⁴ Studiul de cercetare întocmit de ing. I. Istudor și pict. rest. Dan Mohanu, înaintea începerii lucrărilor de restaurare, notează mai multe intervenții asupra picturii originale, cu ocazia cărora s-au făcut unele repictări „a secco”.

¹⁵ Boltă, timpane, pereții verticali de nord și sud, porțiuni de pe pereții de vest și est în imediata apropiere față de joncțiunea acestora cu cei de nord și sud. Zonele afectate de săruri corespund cu cele pe care a acționat umiditatea de infiltrație.

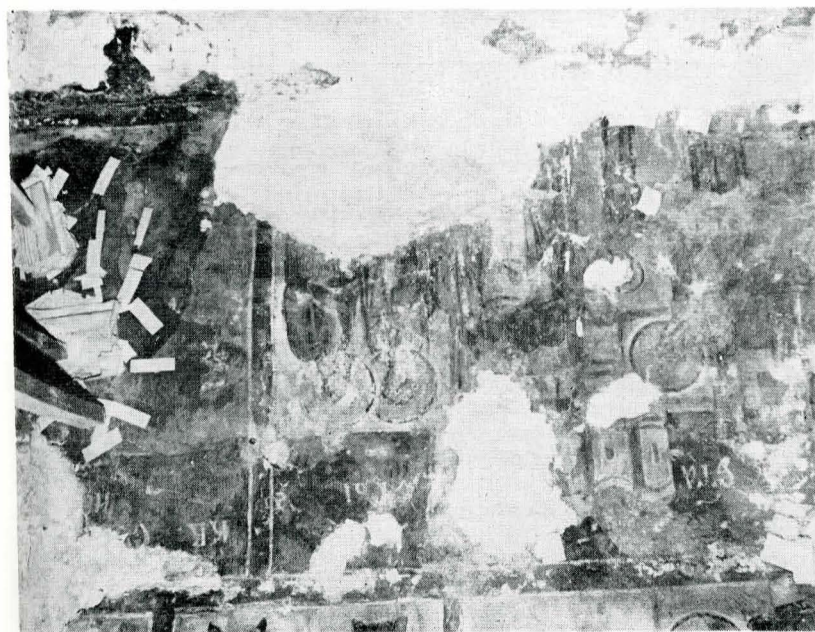
tirzii și a eflorescențelor saline s-au executat pe baza rezultatelor probelor efectuate la început și a experienței profesionale, acumulată în decursul anilor pe diverse șantiere de restaurare. În tot acest timp am fost conștienți de faptul că acțiunea noastră se desfășura pe o pictură unică prin atributele sale artistice și istorice.

Integrările cromatice ale lacunelor au pus probleme deosebit de grele restauratorilor, în sensul găsirii celei mai bune modalități de intervenție, prin care să se pună în valoare pictura originală. Operația a fost îngreunată și de faptul că suprafața lacunară a picturii din secolul al XIV-lea prezenta multe neregularități datorate, pe de o parte, caracteristicilor tehnice de execuție, iar pe de altă parte acțiunii factorilor de degradare naturali sau accidentali.

Vorbind despre tehnica de lucru a picturii inițiale se cuvine să notăm că se remarcă modul în care au fost aplicate stratul de preparare (puternice neregularități datorate sclivisirii) și cel de culoare-păstos, cu reliefuri de pensulație ușor vizibile; de asemenea, analizele de laborator au pus în evidență folosirea pigmentului albastru de lapis-lazuli, caracteristic pentru pictura secolului al XIV-lea din pronaos, și a roșului de cinabru.

Bolta nord, scena 1, macrofotografie; detaliu.

Bolta nord, registrul 3; scenele 1 și 2 după așternerea primului strat de preparare și injectări în profunzime.

Integrarea cromatică s-a executat prin metodele *tratteggio* — pentru lacunele din stratul suport — și *velatura* — pentru cele din stratul de culoare.

În afara integrării lacunelor din câmpul picturii s-au reîntregit unele scene pornindu-se de la fragmente existente și s-au reconstituit altele după o temeinică documentație. Reconstituirea acestor scene s-a făcut pentru o delimitare mai ordonată a lacunelor majore față de pictura originală, constituind, în același timp, propuneri în vederea stabilirii unei eventuale modalități de reîntregire a ansamblului.

Deși s-au desfășurat în cadrul unei metodologii cunoscute, lucrările de restaurare, din pronaosul bisericii Cozia, s-au remarcat printr-o mare complexitate și dificultate în execuție, metodele de tratament, substanțele folosite fiind adaptate de la caz la caz, în funcție de natura particulară a picturii și a formelor de degradare întâlnite.

În timpul activității de restaurare s-a desfășurat o cercetare continuă a picturii din pronaos, privind maniera de execuție, componentele tehnice, particularitățile stilistice, programul iconografic, evoluția ansamblului de pictură în cursul celor șase secole de existență.

Meșterii zugravi de la Cozia nu se cunosc, nici ca identitate și nici ca naționalitate. Cei mai mulți dintre specialiști consideră că au fost aduși din Serbia ca și meșterii zidari, în favoarea acestei opinii pledând asemănarea Coziei cu alte monumente sârbești din aceeași epocă. Cercetarea atentă a picturii nu ne-a relevat nici un nume, excepție făcând-o două inițiale pictate în frescă. Este prematur să afirmăm că aceste inițiale aparțin zugravului principal. Va trebui să continuăm cercetările noastre, prin adunarea unor date privind numele unor pictori din epocă de la noi, sau din altă parte a Balcanilor, înainte de a emite o părere mai clară în această privință. Legată de o posibilă identificare a apartenenței zugravilor la o anumită școală, străină sau autohtonă, considerăm că este și cercetarea comparată a înscrisurilor slavone, cele păstrate la *Imnul acatist* și *Sinoadele ecumenice*, cu altele, deoarece se știe că limba slavonă folosită în diferite părți are anumite particularități în ceea ce privește modul de scriere sau unele cuvinte. Încă de la începutul lucrărilor, conducătorii acestora au contactat specialiști în acest domeniu în vederea începerii studierii textelor amintite.

Banda perimetrală, de sub registrul sinoadelor și al acatistului, nu a păstrat decât urme extrem de vagi din pisania votivă, excepție făcând-o data (1386) rescrisă în frescă, în același loc, probabil la 1705 când s-a pictat restul bisericii. Înnoirea datei dovedește că starea inscripției era, la 1705, foarte gravă amenințând cu dispariția totală. Pierderea pisaniei, în timpuri mai vechi, a făcut ca nici un istoric, sau cercetător să nu o poată cunoaște și s-o publice, luându-ne astfel, poate, unicul izvor sigur de datare exactă a picturii și de identificare a meșterilor constructori și zugravi. Ne exprimăm speranța ca prin utilizarea unor mijloace moderne de investigare să se poată descifra ceva din pisania originală.

Lipsa izvoarelor documentare și a inscripției votive face dificilă citirea istoriei picturii. Totuși o parte din acest gol poate fi completat atât prin efectuarea cercetărilor enunțate mai înainte, cât și prin citirea atentă, de către restaurator, a unor intervenții făcute în timp asupra ansamblului pictural. Astfel, în cursul lucrului au apărut, alături de pictura în frescă din glafurile celor două ferestre și cel al ușii de intrare (pictură executată în 1705), pe anumite zone (draperia, unele porțiuni pe boltă și timpane), o altă intervenție în frescă de la sfârșitul veacului al XVIII-lea (1794). Tot în registrul draperiei am găsit elemente din draperia originală, iar în glaful ușii de intrare au apărut două porțiuni cu un motiv de draperie executat înainte de 1705, fapt ce ne întărește convingerea că a mai existat o altă intervenție asupra picturii, anterioară epocii brîncovenești.

După cum se vede, deși știut, programul iconografic din pronaosul bisericii mari a mănăstirii Cozia oferă

Bolta nord, registrele 2—3; chituiră lacunelor cu mortar de frescă.

Bolta nord, registrul 3; scena 1 după integrarea cromatică.

încă cercetătorilor un prilej de studiere atentă, în scopul găsirii unor noi elemente ce vor îmbogăți cunoștințele noastre asupra acestui monument artistic de excepție. Facem această afirmație întrucât am fost izbiți de „noutatea” unor reprezentări, ce vin în contradicție cu imaginile obișnuite, ce ilustrează anumite zile ale calendarului religios; nu lipsit de interes este și faptul că unele scene au fost datate incorect, sau că în înșiruirea unor zile apare o scenă intercalată.

Nu putem să încheiem această prezentare a activității noastre de cercetare și restaurare fără a consemna câteva aspecte legate de îmbunătățirea stării de conservare, precum și aprecieri sumare privind calitățile stilistice și artistice ale picturii pronaosului.

Pentru îmbunătățirea ventilării și iluminării naturale a interiorului s-a montat, în nișele de pe pereții de nord și sud, un sistem de ferestre, proiectat și executat pe șantier, ce permite aerisirea și iluminarea încăperii; în același scop s-au înlocuit ferestrele fixe, din pronaos, cu ferestre — vitraliu mobile, conjugându-se utilul cu frumosul¹⁶.

Minunata podoabă a picturii în frescă din pronaosul bisericii mari a mănăstirii Cozia este o dovadă a măiestriei meșterilor zugravi, de la sfârșitul veacului al XIV-lea.

Ca mod de realizare și exprimare plastică, pictura originală a pronaosului atinge culmile perfecțiunii. Pictură ascetică, ce se remarcă printr-o mare sobrietate și siguranță neîntrecută în execuție, de o mare plasticitate, îmbinând, în modul cel mai fericit, finețea desăvârșită a detaliului cu forța de transmitere a mesajului plastic; iată, în puține cuvinte, atributele esențiale ale neasemuitei frumuseți a veșmîntului pictural ajuns pînă la noi de-a lungul veacurilor.

Prin datele prezentate am căutat să dăm o imagine generală a muncii de restaurare, desfășurată în perioada 1984—1986 la Cozia, pentru punerea în valoare a acestui monument de excepție al culturii noastre.

¹⁶ Măsurile luate în vederea îmbunătățirii iluminării naturale și a aerisirii interiorului se înscriu în cadrul acțiunii de conservare a picturii originale, împiedicînd dezvoltarea bacteriilor heterotrofe și a unor ciuperci producătoare de săruri (vezi nota 2).

SUMMARY

Cozia monastery in Vilcea county is the first foundation of voivode Mircea cel Mare who raised it at the end of the 16th century. The restoring of the wall and fresco paintings at the big church of the monastery took place between 1984—1986.

The narthex of the church preserves the original painting, the altar, the nave and the porch having been painted between 1705—1707 (there are votive inscriptions in the nave and porch), during the beauty-loving prince — C. Brâncoveanu.

In the first stage (June — December 1984) a team of restorers led by I. Neagoe and V. Grimalschi restored the paintings in the altar, the steeple of the nave and about 85 per cent of the porch.

The signers of the present article carefully searched the painting subjected to the restoring process, noticing certain stylistic and technical peculiarities of some parts in the altar and nave painting (different from those of the Brâncoveanu painting) which led them to the conclusion that they belong to previous and later stages (1794) than the Brâncoveanu one.

The restoring of the narthex painting was entrusted to the painters-restorers Gabriela Stoian and Ion Neagoe, the works of the second stage taking place between 1985—1986.

From the beginning one could notice the big complexity and difficulty of the works, due to the existence of a large range of degradation forms, in an extremely serious stage. The restorers, having a rich experience in the field, had to apply differentiated treatments for each separate case within the scientific methodology of restoring.

In parallel with the restoring work, certain steps were taken with a view to improving the future state of preserving the painting (natural lighting, ventilation); at the same time the technical and artistic components of the original painting were carefully studied. On this occasion the existence of certain painted parts of the fresco belonging to several stages was pointed out; these interventions did not change the general aspect of the original painting.